

ΜΠΑΙ ΓΚΑΝΙΟ Η ΤΟ ΤΟΥΡΚΙΚΟ ΥΠΟΣΥΝΕΙ-ΔΗΤΟ ΤΗΣ ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ¹

Ivaylo Ditchev*

Εμβλήματα και στερεότυπα

Η ΓΗΡΑΙΑ ΗΠΕΙΡΟΣ φαίνεται πως κρύβει πάντα κάποια μυστήρια. Στην επιτέλους ενωμένη Ευρώπη –μετά από την πτώση του τείχους του Βερολίνου και τη συνθήκη του Μάαστριχτ– είμαστε άραγε σε θέση να διακρίνουμε καλύτερα τα μικρά αδιαφανή τείχη της ετερότητας που χωρίζουν, αναπόφευκτα, τις χώρες της με τις τόσο διαφορετικές ιστορίες και πολιτισμικές παραδόσεις; Παρά τον επίσημο ενωτικό λόγο, πολλά έθνη αγνοούνται ή αντιμετωπίζονται από τους γείτονές τους με έλλειψη κατανόησης, σε ό,τι αφορά τα βασικά χαρακτηριστικά τους. Ως προς αυτό, η περίπτωση της «Ανατολικής Ευρώπης» είναι αποκαλυπτική: η πτώση του κομμουνισμού και οι διάφορες μεταβατικές λύσεις που δοκιμάστηκαν δεν κατάφεραν παρά να υπογραμμίσουν ακόμα περισσότερο τον ποικιλόμορφο χαρακτήρα του μωσαϊκού που μέχρι χθες, συγκέντρωνε τις χώρες-δορυφόρους της πρώην σοβιετικής αυτοκρατορίας κάτω από την ίδια γεωπολιτική ετικέτα. Την ώρα που αυτές οι χώρες προσπαθούν τρέχοντας, να προλάβουν, τη δυτική νεοτερικότητα και το δικό τους παρελθόν, οι διαφορές, που άλλοτε ήταν χαραγμένες μέσα στις κοινωνικές και πνευματικές δομές, αναδύονται και πάλι.

Για να εξετάσουμε καλύτερα αυτές τις ιδιομορφίες, σας προτείνουμε να διαβάσετε, ή να ξαναδιαβάσετε, ορισμένα λογοτεχνικά κείμενα όπου οι πρωταγωνιστές τους έχουν γίνει, μέσα στους αντίστοιχους πολιτισμούς της ευρωπαϊκής νεοτερικότητας, πραγματικά αρχέτυπα μέσα από τα οποία εκφράζεται η εθνική ψυχολογία και το συλλογικό υποσυνείδητο –μερικές φορές, ανεξάρτητα από την πρόθεση των συγγραφέων τους ή παρά τη θέληση των τοπικών πνευματικών ελίτ. Ο στοχασμός γύρω από τις ψυχικές ιδιότητες, τις ηθικές αξίες και τις κοινωνικές συμπεριφορές που παρουσιάζονται σ' αυτά τα κείμενα μάς δίνει στοιχεία χρήσιμα για την αποκωδικοποίηση των εσωτερικών σημείων αναφοράς που χαρακτηρίζουν κάθε εθνική παράδοση.

Olga Spilar

ΣΤΗ ΒΟΥΛΓΑΡΙΚΗ γλώσσα υπάρχουν δύο λέξεις που δυσκολεύουν πάντα τους μεταφραστές. Η πρώτη, *κουλτούρα*, τόσο κοντινή, ώστε να μοιάζει γαλλική, καλύπτει ένα εννοιολογικό πεδίο πολύ πιο ευρύ. *Κουλτούρα*, είναι η μόρφωση, οι καλλιτεχνικές δραστηριότητες, η απλή ευγένεια, αλλά επίσης και η μη βίαιη συμπεριφορά, η πολυτέλεια, κ.λπ. Είναι ένας από τους αγαπημένους όρους των αφισών με στόχο τη διαπαιδαγώγηση του λαού, που υποστηρίζουν ότι ο καλλιεργημένος άνθρωπος δεν μιλάει στο τραπέζι ή που καλούν τους ο-

δηγούς να επιδείξουν μια υψηλότερη *κουλτούρα* στην οδηγική τους συμπεριφορά. Ένας πολιτοφύλακας θα μπορούσε να πει σε κάποιον που φτίνει στο δρόμο: «Πού είναι η *κουλτούρα* σου, σύντροφε;». Αυτός ο *πολιτισμός* συμβαδίζει βέβαια με κάποια ανοστοία: τρώμε *πολιτισμένα* στην καντίνα.

Η δεύτερη λέξη, *κέφι* (*kef*), είναι δανεισμένη από τα τουρκικά και βρίσκεται ακριβώς στους αντίποδες της προηγούμενης. Υποδηλώνει μια κατάσταση οκνηρίας, ανεπιτήδευτης σωματικής ηδονής, εγωιστικής, σχεδόν προ-πολιτισμικής. Η αρχική απωθημένη σημασία της, δηλαδή η οργασμική, αντιστοιχεί σε μια κατάσταση χωρίς καθορισμένη διάρκεια, σε αντίθεση με την *ηδονή* (*jouissance*), η οποία είναι έκρηξη και ξόδεμα. Στα βουλγάρικα η λέξη *κέφι* δημιούργησε ένα μεγάλο αριθμό από εκφράσεις. *Κάνω το κέφι μου*, σημαίνει αδιαφορώ, δεν βάζω έγνοια. Αυτό μου 'φτιαξε το *κέφι*: χαίρομαι (και κυρίως με τη δυστυχία του άλλου). Ενώ η *κουλτούρα* αναφέρεται λίγο ή πολύ καθαρά

στη Δύση –υποδηλώνοντας για παράδειγμα τον τόπο, όπου κατοικούν οι πολιτισμένοι άνθρωποι, τους οποίους πρέπει να μιμηθούμε– το *κέφι* παραπέμπει στη βαλκανική καταγωγή για την οποία ντρεπόμαστε, στη βαρβαρότητα, στον οθωμανικό ζυγό και σε όλες τις ταπεινώσεις που συνεπάγονταν, στην ιστορική καθυστέρηση. Άλλωστε, η νέα βουλγαρική ταυτότητα σφυρηλατήθηκε κατά το 18ο αιώνα, μέσα στη ντροπή για την καταγωγή, όπως πιστοποιεί η περίφημη αναφώνηση του μοναχού Παϊσιού: “Ανόητε λαέ, γιατί ντρέπεσαι να ονομάζεσαι βουλγαρικός”; Πρέπει όμως να αποφύγουμε το πολύ βιαστικό συμπέρασμα ότι το *κέφι* δεν είναι παρά πηγή αρνητικών αισθημάτων.

Διχασμός του βαλκανικού εγώ

Πρωτοδημοσιευμένο το 1895, το μυθιστόρημα του Αλέκο Κονταντίνωφ (1863-1897), *Μπάι Γκάνιο, Οι απίστευτες περιπέτειες ενός σύγχρονου Βουλγάρου*², έγινε έκτοτε ένα κλασικό έργο της βουλγαρικής λογοτεχνίας. Μπορεί να το διαβάσει κανείς σαν μια πλαστική αναπαράσταση του πρώτου εκσυγχρονιστικού κύματος που εμφανίστηκε στο βαλκανικό χώρο. Εικονογραφεί το διχασμό που προκαλεί το δυτικό ομαλοποιητικό [normalisateur] βλέμμα: το διχασμό του βαλκανικού εγώ ανάμεσα στον *πολιτισμό* και το *κέφι*.

Το βιβλίο συγκεντρώνει μια σειρά από αινιγματικές ιστορίες με επίκεντρο τις δυσάρεστες περιπέτειες, στο εξωτερικό, ενός χυδαίου και ανόητου Βούλγαρου, του Μπάι Γκάνιο των Βαλκανίων. Αυτές τις περιπέτειες τις διηγούνται οι *πολιτισμένοι* ή *καλλιεργημένοι* υπηκόοι του, δηλαδή αυτοί που υιοθετούν τις δυτικές αξίες, τις οποίες ο ήρωας, στο δεύτερο μέρος του βιβλίου, μετά την επιστροφή του στη Βουλγαρία, επιθυμεί να διαδώσει.

Ο Μπάι Γκάνιο εμφανίζεται σαν η ίδια η ενσάρκωση του *κεφισού*: πολύ χαρακτηριστική είναι η σκηνή του τρένου, όπου, αφού εκτοπίζει σιγά σιγά τους συνταξιιδιώτες του, κατορθώνει να καταλάβει ολόκληρο κάθισμα, απλώνει τελείως τα πόδια του και αναφωνεί: «Μα τη γριά μάνα μου! Τι *κέφι* και τούτο (...). Ας δούμε τώρα, έτσι ξαπλωμένος

που είμαι, αν μπορώ να καταπιώ ένα αγλάδι».

Την αντίθεση ανάμεσα στο σώμα και το νόμο τη βρίσκουμε πά-
λι στο γλωσσικό επίπεδο: μέσα στο μυθιστόρημα, όπως και στη
βουλγαρική γλώσσα γενικά, οι δανεισμοί από τα τούρκικα, που α-
ποδίδονται στον Μπάι Γκάνιο, έχουν μια κάπως χιουμοριστική πα-
ραδήλωση και απηχούν έναν κώδικα ευτελέστερου ύφους: άλλω-
στε, έχουν συχνά σχέση με τις στοιχειώδεις σωματικές ανάγκες.
(Με το πέρασμα του χρόνου το μυθιστόρημα του Κονσταντίνωφ γί-
νεται πιο αστείο, γιατί μεγαλώνει η απόσταση που μας χωρίζει από
αυτές τις παρωχημένες λέξεις). Οι δανεισμοί από λατινικές γλώσ-
σες, που υποδηλώνουν ένα πιο επιτηδευμένο ύφος, έχουν σαφώς
σχέση με τον πολιτισμό.

Ο Μπάι Γκάνιο είναι μονίμως απασχολημένος με τις σωματικές
του ανάγκες: στο σταθμό της Πράγας, τον βλέπουμε να ορμάει στις
τουαλέτες, ενώ οι αδελφοί ολάβιοι, στημένοι στην προκυμαία, μ' ένα
μπουκέτο λουλούδια στο χέρι περιμένουν να
τους βγάλει λόγο. Το κορμί του ασφυκτιά μέσα
στο φράκο κατά τη διάρκεια της δεξίωσης στο
παλάτι: τρώει μέχρι σκασιού, περιφρονώντας
τους καλούς τρόπους, και αποκοιμείται αμέσως
μετά ροχαλίζοντας δυνατά. Επιπλέον, αυτός ο
ήρωας με την αμφίβολη προσωπική υγιεινή και
τις επίμονες σωματικές οσμές, προσπαθεί να
κατακτήσει την Ευρώπη μέσω του περίφημου
ροδέλαιου που παράγεται στην κοιλάδα των
Βαλκανίων και υποτίθεται πως ελκύει τις γυ-
ναίκες. Τον βλέπουμε έτσι λοιπόν, να προσπα-
θεί να κατακτήσει τη θιγατέρα του οικοδεσπό-
τη του με τη βοήθεια ενός φιαλιδίου με ροδέ-
λαιο, ενώ το χέρι του βρωμιάει ακόμα από το
ψάρι που μόλις μαγείρεψε. Δεν αποχωρίζεται
ούτε ένα λεπτό—ούτε και στο μπάνιο— αυτό το
πολύτιμο εμπόρευμα που φυλάει κρυμμένο στη
ζώνη του, κολλημένο στο κορμί του.

Ο διχασμός του βαλκανικού εγώ γίνεται κατά τον ακόλουθο τρό-
πο. Στο εξωτερικό (στη Βιέννη, τη Δρέσδη, την Πράγα, την Αγία Πε-
τρούπολη...), ο Μπάι Γκάνιο απευθύνεται σ' ένα συμπατριώτη του ή
κάποιο βουλγαρόφιλο, για να εξασφαλίσει κατοικία, τροφή, υποστή-
ριξη για την πώληση του εμπορεύματός του... Για να κρύψει τις καθα-
ρά ωφελιμιστικές προθέσεις του, απευθύνεται στην ευαίσθητη χορδή
της βουλγαρικής, βαλκανικής, ολαβικής ή απλά ανθρώπινης αλληλεγ-
γής. Ο Βούλγαρος, από τον οποίο ζητάει βοήθεια, τις περισσότερες
φορές ένας «ιδεολόγος» φοιτητής, αναλαμβάνει να υποστηρίξει τον
ιερό σκοπό του συμπατριώτη του και το αποτέλεσμα είναι ανελλιπώς
μια παρεξήγηση: οι πολιτισμένοι άνθρωποι, που γνωρίζουν το φοιτη-
τή, υποθέτουν ότι και ο Μπάι Γκάνιο ανήκει στο περιβάλλον τους. Η
παρεξήγηση μεγαλώνει και φτάνει στο αποκορύφωμα στο τέλος κάθε
διήγησης. Έτσι, στα δημόσια λουτρά της Βιέννης, όπου ο Μπάι Γκά-
νιο, βρωμερός και τεράστιος, κάνει επίδειξη του κολιμβητικού του τα-
λέντου μπροστά σε αγανακτισμένους Γερμανούς, χτυπώντας με περη-
φάνεια την τριχωτή κοιλιά του και φωνάζοντας: «Μπουλ-γγαρός!», ο
πολιτισμένος συμπατριώτης του θα ήθελε να ανοίξει η γη να τον κα-
ταπιεί.

Πολιτισμός εναντίον φύσης

Ωστόσο, αυτή η πατριωτική ντροπή δεν βιώνεται παρόι κάτω από
το βλέμμα των ξένων. Μεταξύ Βουλγάρων, τα ανδραγαθήματα του
Βαλκανίου Μπάι Γκάνιο προκαλούν διαφορετικά συναισθήματα: τον
απεχθάνονται, τον κοροϊδεύουν, μπορεί ακόμα και να του παίζουν ά-
σχημα παιχνίδια. Απέναντι στον ξένο, ο Μπάι Γκάνιο είναι, κατά κά-
ποιο τρόπο, η επιστροφή του απωθημένου. Ενσάρκωση της «αφελούς
Ανατολής», με το σωματικό του *κέφι*, αντιπροσωπεύει το τούρκικο υ-
ποσυνείδητο του βαλκανικού εγώ, σε αντίθεση με την *κουλτούρα*, δη-
λαδή τη δυτική συνείδηση. Ο Μπάι Γκάνιο ανασύρει στην επιφάνεια
τον Τούρκο που κρύβεται μέσα μας, τον Τούρκο που εμείς, οι *πολιτι-
σμένοι*, θέλουμε να αποφύγουμε. Δεν είναι τυχαίο, ότι αυτός ο ίδιος ο
Τούρκος, που για πέντε αιώνες υπήρξε ο αφέντης των Βαλκανίων, ε-
γκαταστάθηκε στην καρδιά της επιθυμίας μας, της ηδονής μας
[jouissance]· (η επιθυμία είναι πάντα η επιθυ-
μία του Άλλου, θα έλεγε ο Λακάν).

Καταλαβαίνουμε τώρα καλύτερα γιατί
τις ατυχίες του Μπάι Γκάνιο τις διηγούνται
μόνο άντρες: η αντίθεση που υπάρχει ανάμε-
σα στον πολιτισμένο αφηγητή και το χοντρο-
κομμένο ήρωα είναι βασική (ακόμα και στο
γλωσσικό επίπεδο). Αν αποστασιοποιηθούμε
για να εξετάσουμε τον αφηγητή και τον ήρωα
σαν δύο όψεις της ίδιας ταυτότητας, θα διαπι-
στώσουμε ότι, όπως ακριβώς συμβαίνει και
με την έννοια του *κεφιού*, την οποία ενσαρ-
κώνει, ο Μπάι Γκάνιο δεν είναι μόνο απωθη-
τικός. Είναι σε θέση να κινητοποιήσει ένα δυ-
ναμικό λανθάνουσας περηφάνειας, στενά
συνδεδεμένης με μιαν αρρενωπότητα που
διαφεύγει κάθε είδους έλεγχο. Μια αρρενω-
πότητα που εκδηλώνεται ανοιχτά: στα ανέκ-

δοτα στα οποία πρωταγωνιστεί, παρουσιάζεται πάντα—ακόμα και σή-
μερα—ο πιο προικισμένος από σεξουαλικής πλευράς, κι ας μοιάζει α-
νόητος δίπλα στον Γάλλο, τον Άγγλο ή τον Αμερικανό. Μπορούμε να
πούμε ότι ο Μπάι Γκάνιο είναι κάτι σαν ένα φάσμα του αρρενωπού
σώματος, το οποίο κάνει την επανεμφάνισή του μετά το θάνατο του ά-
ντρα που επέφερε η διαδικασία της ομαλοποίησης, και για το οποίο η
πολιτισμένη ψυχή αισθάνεται ντροπή. Ενώ, λόγω της επαφής τους με
τον ξένο πολιτισμό και την σεξουαλικά αποστειρωμένη νεοτερικότη-
τα, οι περισσότεροι «ιδεολόγοι» φοιτητές μοιάζει να έχουν υποστεί το
τραύμα ενός ενουχισμού, να έχουν μετατραπεί σε άχρωμα πρότυπα, ο
Μπάι Γκάνιο αντίθετα δεν παύει να κάνει καμάκι στις γυναίκες, να ε-
πιθυμεί.

Αυτό εξηγεί γιατί—όσο παράδοξο κι αν φαίνεται αυτό για έναν ή-
ρωα τόσο «αρνητικό»—ο Μπάι Γκάνιο κατόρθωσε να γίνει το έμβλη-
μα του Βούλγαρου που αγωνίζεται ενάντια στη ντροπή για τον ίδιο τον
εαυτό του. Πρόκειται για το σωματικό *κέφι* στην πρωτόγονή του κα-
τάσταση και επομένως για την ηδονική *παραβίαση* των κανόνων του
πολιτισμού. Η παραβίαση είμαστε «εμείς», ενώ ο κανόνας είναι οι άλ-
λοι, οι πολιτισμένοι άνθρωποι. Οι πόλοι ταύτισης δεν είναι, έτσι, ούτε
ψυχολογικοί ούτε κοινωνικοί αλλά *γεωγραφικοί*. Επιπλέον, το είδος

αυτού του μυθιστορήματος –δηλαδή η αφήγηση σε φιλικό κύκλο των περιπετειών ενός άξεστου συμπατριώτη, που μας κάνει να αισθανόμαστε ομαδικά τη μαζοχιστική απόλαυση της ντροπής– διαιωνίζεται μέχρι των ημερών μας.

Ο Μπάι Γκάνιο αρνείται τον πολιτισμό με το να ασχολείται αποκλειστικά με τη δική του καλοπέραση (ο υπερβολικός εγωισμός του είναι άλλωστε μόνιμη πηγή προβλημάτων). Από την ψυχοσύνθεσή του –αυτό είναι και το πιο χαρακτηριστικό του γνώρισμα– απουσιάζει τελείως η ηθική της προσφοράς. Να δίνεις, να θυσιάζεις, να μοιράζεσαι: όλα αυτά είναι καλά για τους ηλίθιους. Αυτός τα καταφέρνει καλύτερα: μετατρέπει αυτές τις έννοιες σε εργαλεία που του επιτρέπουν να επωφελείται από τη γενναιοδωρία των άλλων. Ο τελείως ανεπιτηθέτος από τον πολιτισμό άνθρωπος δεν υπάρχει βέβαια: αν ο Μπάι Γκάνιο μοιάζει να ενσαρκώνει το προ-πολιτισμικό στάδιο, στην πραγματικότητα έχουμε να κάνουμε μάλλον με την κατάρρευση παρά με την απουσία πολιτισμικών κώδικων. Δεν είναι τυχαίο που ο Κονσταντίνωφ τον τοποθετεί (τις περισσότερες φορές) έξω από το πλαίσιο των παραδοσιακών οικογενειακών δεσμών. Οι οποίοι δεν θα μπορούσαν να αποφύγουν την ηθική της προσφοράς. Ο Μπάι Γκάνιο θα φτάσει μέχρι το σημείο να βεβηλώσει την ιερή αρχή του νεοβουλγαρικού πολιτισμού, δηλαδή το τεράστιο χρέος απέναντι στους ελευθερωτές ρώσους αδελφούς: για να επωφεληθείς από τη συμπάθειά τους για τους σλάβους «αρκεί να τους πεις ότι είσαι Βούλγαρος, ξέρεις τώρα τι μαλάκες είναι οι Ρώσοι».

Αγγίζουμε εδώ κάτι βασικό. Η ηθική της προσφοράς προβάλλεται πάντοτε έξω από τον πολιτισμό, βρίσκεται πάντα στον άλλο. Η καπιταλιστική Δύση, αυτοθεωρούμενη ως *αλλοτριωμένη, απομαγεμένη, παρηκμασμένη*, εμφανίζεται από τη σκοπιά του βαλκάνιου «κανίβαλου» –δηλαδή από τη σκοπιά του ήρωα και του συγγραφέα του!– σαν ναός της γενναιοδωρίας, σε αντίθεση με τα Βαλκάνια, όπου επικρατεί ο εγωισμός και η κτηνωδία. Άλλωστε, η ίδια διαδικασία θα λειτουργήσει προς την αντίθετη κατεύθυνση, όταν η νεοεμφανιζόμενη ανθρωπολογία, θα αναζητήσει την ηθική της προσφοράς στους διάφορους ιθαγενείς. Σαν να θέλει κανείς να ενισχύσει (ή να νομιμοποιήσει) τον ίδιο του τον εγωισμό.

Επιστροφή του απωθμένου

Μόλις ο Μπάι Γκάνιο επιστρέφει στα Βαλκάνια –στο δεύτερο μέρος του μυθιστορήματος– η κριτική των ηθών παραχωρεί τη θέση της στην κοινωνική σάτιρα. Ο ήρωάς μας δεν θα είναι πλέον ο αποτυχημένος περιθωριακός, ο περιγέλος των συμπατριωτών του. Τα ελαττώματα που τον εμπόδιζαν να πετύχει στο εξωτερικό (εγωισμός, κτηνωδία,...) στα Βαλκάνια του ανοίγουν το δρόμο της επιτυχίας – τον βλέπουμε έτσι να οργανώνει εκλογές, να εκδίδει εφημερίδα. Το δεύτερος μέρος του μυθιστορήματος δείχνει λοιπόν με ποιο τρόπο ο ήρωας μεταφέρει τις δυτικές αξίες στο βαλκανικό έδαφος: οι εκλογές γίνονται κάτω από την απειλή των όπλων, ο ελεύθερος τύπος δεν είναι παρά ένα μέσον για να αμαυρώσει τη φήμη των αντιπάλων κ.λπ. Ο Μπάι Γκάνιο γίνεται έτσι ο διαμεσολαβητής ανάμεσα σε δύο πολιτισμούς (ένας σύγχρονος *trickster* [κατεργάρης]): γνωρίζοντας πώς να επωφελείται και από τους δύο συγχρόνως, είναι διπλά ελεύθερος. Ξεφεύγει από τη μοίρα που του επεφύλασσε η Δύση – του περιθωριακού που

πρέπει να ντρεσαριστεί στο σχολείο, στο νοσοκομείο ή τη φυλακή. Όταν επιστρέφει στον τόπο του, είναι αυτός που θα ντρεσάρει τους άλλους. Έχει μάλιστα αλλάξει και ως προς την εμφάνιση: «Φοράει γραβάτα, έχει τώρα πιο επιβλητικό ύφος και συνείδηση της προσωπικής του αξίας και της ανωτερότητάς του απέναντι στους συμπατριώτες του, που οφείλεται στην ευρωπαϊκή του εμπειρία. Ωστόσο, μοιάζει να λέει: «Και τι θαρρείτε πως είναι η Ευρώπη; Τίποτα το σπουδαίο.»

Μετάφραση: Κατερίνα Κολλέτ

* Ο Iwaylo Dichev, βούλγαρος συγγραφέας και φιλόσοφος, είναι συνεκδότης του έργου Michel Foucault, *Les Jeux de la vérité et du pouvoir*, Presses Universitaires de Nancy, 1994.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Επιθεώρηση *Liber*, τεύχος 20, Δεκέμβριος 1994.

2. Γαλλ. μετάφραση: *Bai Ganio, le Tartarin bulgare* (Μπάι Γκάνιο, ο βούλγαρος Ταρταρίνος). Μετάφρ. από τους M. Guericuiv, J. Jagerschmidt, Paris, Ernest Leroux, 1911.

3. Η Βουλγαρία υπέστη την οθωμανική κατοχή μέχρι το 1878.

